

LA DARRERA METAMORFOSI PROFESSIONAL D'UN FACTÒTUM CULTURAL DEL FRANQUISME: IGNACIO AGUSTÍ PEYPOCH A L'ESPANYA DELS SIXTIES (1958-1970)*

THE LAST PROFESSIONAL METAMORPHOSIS OF A CULTURAL FACTOTUM OF FRANCOISM: IGNACIO AGUSTÍ PEYPOCH AND THE SPAIN OF THE SIXTIES (1958-1970)

SANTI DOMMEL MÉNDEZ**
Universitat de Barcelona

Rebut: 7 de juny de 2025 – Acceptat: 19 de juny de 2025

RESUM: L'article analitza la darrera etapa professional que va iniciar l'escriptor i periodista Ignacio Agustí Peypoch (Lliçà de Vall, 1913 - Barcelona, 1974) després de vendre les seves accions de la revista *Destino*, l'agost de 1957. Després d'un llarg litigi amb Josep Vergés per la propietat del setmanari nascut durant la Guerra Civil, Agustí va reprendre la professió periodística a la premsa oficial del Movimiento (*Pueblo, El Español*), apostant després per importants empreses de comunicació a recer del capital de l'empresari Jaime Castell Lastortras, com per exemple *TeleXprés* i *Teleestel*. Paral·lelament, va encetar una col·laboració setmanal a la revista *Triunfo*. Tot això a l'empara de l'estela del flamant ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga Iribarne, encarregat de reorientar l'entorn informatiu i propagandístic de la dictadura durant els anys seixanta. En paral·lel a aquestes iniciatives, s'esdevenia la crisi del sistema cultural del règim franquista, en un escenari de canvis substancials en la vida sociocultural del país.

PARAULES CLAU: Ignacio Agustí, periodisme, cultura, franquisme, anys seixanta.

(*) Aquest article és el resultat d'una recerca més àmplia, presentada per l'historiador Santiago Dommel, al Premi anual per a estudiants d'Història que atorga la Societat Catalana d'Estudis Històrics, i que li fou lliurat a l'autor a l'acte de premis concedits per l'Institut d'Estudis Catalans i societats filials la diada de Sant Jordi de 2025. L'estudi es va realitzar com a treball final del Màster d'Història Contemporània i Món Actual (2024) que imparteix la Universitat de Barcelona, i que va comptar amb la direcció i tutorització del Dr. Carles Santacana Torres.

(**) sdommelmendez@gmail.com

ABSTRACT: This article focuses on analyzing the last professional stage that the writer and journalist Ignacio Agustí Peypoch (Lliçà de Vall, 1913 - Barcelona, 1974) began in the press after selling his shares of the magazine *Destino*, in August 1957. After a long lawsuit with Josep Vergés for the ownership of the weekly founded during the Civil War, Agustí resumed the journalistic profession in the official press of the Movimiento (*Pueblo*, *El Español*), then laying his hopes on important communication companies sheltered under the capital of the businessman Jaime Castell Lastortras, such as *Tele/ eXprés* and *Tele/estel*. At the same time, he began a weekly collaboration with the magazine *Triunfo*. All this in the wake of the brand-new Minister of Information and Tourism, Manuel Fraga Iribarne, in charge of reorienting the informative and propaganda environment of the dictatorship during the sixties. At the same time, the crisis of the cultural system of the Franco regime took place, in a scenario of substantial changes in the sociocultural life of the country.

KEYBOARDS: Ignacio Agustí, journalism, culture, Francoism, 1960s.

1. INTRODUCCIÓ

El panorama historiogràfic sobre la intel·lectualitat catalana durant el franquisme ha tendit a situar en un segon terme l'estudi monogràfic d'aquelles personalitats que, gaudint dels mitjans i els ressorts per promocionar-se, van participar activament en la construcció i promoció de l'univers cosmovisional, cultural i de valors de la *Nueva España* a Catalunya.³⁷³ En aquest marc de personalitats que entraven en la dinàmica de substitució i resignificació dels paràmetres culturals de preguerra, s'ha constatat el pes d'un nucli de catalans establert el 1937 a la capital sublevada, que va pretendre copsar l'erm cultural sorgit dels encenalls de la Guerra Civil. Parlem, efectivament, de *Destino*. *Política de Unidad* i de la plèthora de col·laboradors que van confeccionar l'alineament de la *Cataluña real* —manllevant una expressió de Carles Sentís (Santacana, 2013: 52)— a l'Espanya sorgida de l'Alzamiento Nacional. En aquest marc, ens manca encara un estudi monogràfic d'un dels principals artífexs del setmanari durant la Guerra Civil i al llarg del primer franquisme: Ignacio Agustí

373. Sobre l'estat de la recerca de la intel·lectualitat catalana durant el franquisme, Olívia GASSOL BELLET (2017), «El franquisme a Catalunya: intel·lectuals, cultures, llengües. Balanç i perspectives (2000-2015)», *Journal of Catalan Studies*, núm. 20, p. 34-63.

Peypoch,³⁷⁴ autor de la famosa sèrie de novel·les «La ceniza fue árbol» —de les quals és *Mariona Rebull* (Destino, 1944) l'obra més reconeguda— i editor de la Librería-Editorial Argos, S.A.

Certament, la historiografia ha abordat l'accionar d'Agustí des de la premsa, deturant l'anàlisi en la incidència que va tenir l'autor en la confecció i direcció de *Destino* en la seva primera etapa (1937-1939) i, posteriorment, en la seva refundació a Barcelona, des del juny de 1939 fins a l'agost de 1957. En efecte, el consens historiogràfic parteix de considerar que, amb l'esclat de la Guerra Civil, Agustí va abjurar del catalanisme conservador en el qual s'havia instal·lat durant els anys trenta³⁷⁵ per convertir-se en valedor i propagandista de la dictadura franquista a Catalunya i ser partícip de la codificació dels paràmetres culturals del *Nuevo Estado* al llarg dels anys quaranta i cinquanta (Santacana, 2006, 2013; Vilanova, 2010, 2018, 2019, 2020, 2021, 2024; Geli i Huertas, 1991). Així doncs, no trobem encara avui una anàlisi sistèmica que tracti la darrera etapa de la vida professional d'Agustí, és a dir, aquella que transcorre entre la defenestració de *Destino*, l'agost de 1957, fins a la seva mort, el febrer de 1974. No és l'objectiu d'aquest article dur a terme una anàlisi monogràfica d'aquesta etapa, sinó emplenar un buit historiogràfic pel que fa a la trajectòria periodística i vital que va seguir després que se saldés el litigi amb el nucli de *Destino*³⁷⁶ i la fallida de *Tele/estel*, el darrer projecte de comunicació important en què Ignacio Agustí es va veure immers, el 1970. Per fer-ho, hem dut a terme un buidatge sistèmic del fons de l'escriptor que es conserva a la Biblioteca de Catalunya, també d'una part del fons de Josep Vergés i, a banda, de la correspondència general i els llibres d'actes de l'Ateneu Barcelonès, entitat que Agustí va presidir entre 1962 i 1971. Així, per mitjà d'una anàlisi dels continguts de

374. L'única aproximació biogràfica al personatge —a banda de les seves memòries— l'ha dut a terme el periodista Sergi DORIA (Destino, 2013). Des dels estudis literaris, també comptem amb l'obra d'Irene DONATE (Fórcola, 2014), resultat de la seva tesi doctoral (2011). Una lectura d'aquests treballs constata el marcat sentit acrític i, sovint, hagiogràfic i revisionista, d'alguns dels seus passatges, que absorbeixen sistemàticament els postulats que Agustí feu a les seves memòries, publicades pòstumament el 1975 (Vilanova, 2014, 2020; PÉREZ, 2014; GASSOL, 2017).

375. Tenim constància que Agustí va participar d'algunes iniciatives culturals del catalanisme conservador com *La Veu de Catalunya* i *La Veu del Vespre*, alhora que en dirigí d'altres com ara *L'Instant*. També va dur a terme col·laboracions esporàdiques al setmanari *Mirador*.

376. Una reconstrucció dels fets a Francesc VILANOVA (2024), «Epíleg: l'últim català del 1939. La defenestració d'Ignacio Agustí el 1957», a Francesc VILANOVA. *Catalans del 1939. Les dretes catalanes en temps dels feixismes europeus*, Barcelona, La Campana.

les peces i de la documentació consultada, creiem poder oferir una lectura que ens permeti determinar l'accionar, les mutacions i les persistències ideològiques, d'un escriptor batejat per Andreu Avel·lí Artís («Sempronio») per haver estat «el genuíno intérprete literario de Barcelona» a ulls de Madrid (TX, 27 de febrer de 1974). Anem a pams, però, i tractem la primera col·laboració recurrent a la premsa que va encetar Ignacio Agustí poc després de refugiar-se al món editorial amb la compra, juntament amb l'empresari Jaime Castell Lastortras, de la Librería-Editorial Argos, S.A., el 1958.

2. *PUEBLO*: FIGURES CULTURALS CATALANES I PORCIOLISME A LA PREMSA OFICIAL

El primer retrobament significatiu amb la pràctica periodística d'Agustí —a banda d'unes intervencions testimonials a *Gaceta Ilustrada* i *La Estafeta Literaria*,³⁷⁷ entre 1958 i 1962—, es va produir al vespertí *Pueblo*,³⁷⁸ portaveu de l'Organización Sindical Española (OSE), amb una columna diària que s'inicià el 13 de maig de 1960 i finalitzà el 19 de novembre del mateix any. Es tractava del mitjà de major tirada de la premsa del Movimiento —el 1960 venia 122.000 exemplars (Davara, 2005: 136)— i una capçalera que a l'impàs entre els anys cinquanta i seixanta gaudí d'una important acollida popular. Bona nota de la influència de la capçalera la donà el sociòleg Amando de Miguel, qui, en analitzar les dinàmiques culturals dels universitaris intel·lectualment «desperta» entre 1960 i 1970, contrastava que els primers «leían a Ortega y Unamuno y compraban *Pueblo*», mentre que els segons llegien «a Marcuse o a los estructuralistas franceses [y] compran el *Madrid*» (Barrera, 1995: 143).

A la columna, Agustí va tractar temes ben diversos, però especialment destaquen els escrits que commemoraven personalitats com Jacint Verdaguer o Manuel Brunet, ja difunts, alhora que en celebrava d'altres, com Maria Vila. Tanmateix, on realment va residir l'atenció d'Agustí fou en la transformació

377. D'aquesta col·laboració, unes notes breus a Jacques MAURICE (2005), «Franquismo y literatura. La novela en "La Estafeta Literaria" (1960-1963)», a *Prensa, impresos, lectura en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jean-François Botrel*, p. 315-322.

378. És probable que els articles d'Agustí fossin publicats a la informació provincial del diari (a la secció «Madrid, actualidad», on hi havia la columna d'Eugenia Serrano), ja que no apareixen a cap dels números de la versió madrilenya que es conserva al fons hemerogràfic d'aquest diari a la Biblioteca Virtual de Prensa Histórica.

urbana de Barcelona promoguda per l'administració municipal de Josep Maria de Porcioles, tot just encetant la política de les tres ces, i en el marc de l'*Operación Cataluña*, orientada a conciliar el règim amb les classes benestants catalanes i apaivagar «el sentiment catalanista» i «d'oposició» vigent en alguns sectors de la societat catalana (Martín, 2021: 164-183).

Pel que fa a les figures culturals, les peces d'Agustí semblaven seguir la tradició del franquisme català de reciclar elements de la catalanitat susceptibles d'integrar-se en els rengles de la dictadura —vegeu els casos de Poblet i Montserrat (Santacana, 2013: 63-66). Així, al segon número de la columna, l'autor de *Mariona Rebull* recuperava l'obra literària de Verdaguer, «el gran genio de este país» (*Pueblo*, 14.V.1960). Aquesta vegada, se servia del mateix argumentari que el franquisme emprà per instrumentalitzar el popular poeta, enaltint la qualitat literària i subratllant-ne la fervorosa confessionalitat cristiana (Pinyol, 2017: 5; Santacana, 2013: 56-57).

En la mateixa línia, però en aquest cas fent apologia d'una figura ja significada amb el règim, reivindicava el periodista Manuel Brunet, anys després que li retés homenatge a *Destino* amb un article que duia a terme una «interpretació canònica que el franquisme català havia elaborat dels anys republicans, la guerra i la revolució», (Vilanova, 2024: 439), obviant el periodisme de qualitat de preguerra del qual Brunet havia estat un exponent, per exemple, a *La Publicitat* i *La Veu de Catalunya*. Aquest cop, Agustí situava els referents intel·lectuals de Brunet en Balmes, Verdaguer, Torras i Bages o Antoni M. Claret, estalviant-se les referències a Charles Maurras i Léon Daudet, de l'Action Française (Vilanova, 2024: 440-441). Tanmateix, recuperava un altre episodi que reblava el clau en l'enquadrament del veterà periodista en la retòrica més canònica del revisionisme franquista: les reunions a l'Ateneu Barcelonès de «La Caverna», grup que aplegava Brunet i Agustí amb Josep Maria de Sagarra, Ramón Garriga, Joan Bautista Solervicens i Emilio Grau Sala on, segons l'exdirector de *Destino*, s'havien predit alguns episodis del desgavell revolucionari i de la Guerra Civil (Agustí, 1974: 200). Talment, Agustí emfatitzava la capacitat premonitòria de Brunet, el qual advertí de l'«extremismo ácrata de este país y a sus elementos humanos», i de les dues postures «irreconciliables», les quals, «un día u otro, tendrían que enfrentarse» (*Pueblo*, 21 d'agost de 1960).

Un darrer article en la mateixa línia dels citats el dedicà a l'actriu Maria Vila Penedès amb motiu de la concessió de la Medalla del Mérito al Trabajo. Vila havia vist desmantellada l'emblemàtica companyia que dirigia amb l'arribada de

Wenceslao González Oliveros, un dels artífexs de «la reespanyolització cultural de Catalunya» (Feldman; Foguet, 2016). Víctima, doncs, de la repressió cultural, l'actriu havia aconseguit restablir certa presència pública amb el teatre en català de Sagarra, per exemple, a través de l'èxit de *La ferida lluminosa*, obra que dotaria el dramaturg d'una certa projecció social (Santacana, 2024: 157). Per a Agustí, la veu de Vila era consubstancial a l'obra del director: «El romance y el endecasílabo musical de Sagarra hallaban en la garganta de María Vila los trémolos precisos» (*Pueblo*, 30 de maig de 1960). Però el que podia semblar una concessió a l'espai polític i cultural que l'havia catapultat a la preguerra, es convertia ràpidament en un exercici impermeable al context de restriccions imperant en l'escena catalana (Feldman; Foguet, 2016: 88). Així, a causa d'«un extraño sortilegio», el teatre català no podia sortir de la seva «conformación payesa y sonora, rural o marinera, ditirámica y retórica», la qual cosa Agustí considerava consubstancial a la incapacitat del català per plantejar «los problemas y la situaciones del día de hoy, los temas que ocurren en las casas donde esta lengua se habla conservan un deje incómodo a ese ruralismo» (*Pueblo*, 30 de maig de 1960). Eren aspectes que el mateix Sagarra, «reciclat dins el franquisme», havia constatat a les pàgines de *Destino* (Cabo, 2004: 75) i que, en certa manera reproduïen, fos des de la inòpia —o des del fariseisme—, les minses possibilitats del teatre comercial en català, alienat del diàleg amb les cultures universals.

Emperò, el veritable focus de la columna d'Agustí a *Pueblo* fou l'activitat municipal que desplegava Josep Maria de Porcioles d'ençà que va accedir al consistori el 15 de març de 1957, en substitució d'Antoni M. Simarro en el marc de la reedició de la vaga dels tramvies i enmig de conflictes laborals i estudiantils severs (Marín, 2005: 52; Martín, 2021: 124-128). En aquest escenari, Ignacio Agustí va veure en les millores tècniques de la ciutat l'encert categòric de la política urbanística del porciolisme, orientada a convertir Barcelona «en una metròpoli al nivell de les grans capitals europees» (Martín, 2021: 160). Així, Agustí semblava convertir-se en una mena de valedor de l'*Operación Catalunya* per mitjà de l'elogi sense ambages de la *Compilació del dret civil català*, una de les propostes insignes de la política municipal de l'alcalde de Barcelona —juntament amb la concessió del castell de Montjuïc i la Carta Municipal (Martín, 2021: 183). Si bé l'aposta fou un «exercici d'arqueologia jurídica» amb el qual Porcioles, en opinió de Martí Marín, va pretendre donar «un vernís catalanista al seu mandat» —del tot proselitista i en els marges del «sano regionalismo» (Marín, 2005)—, per Agustí esdevingué una mostra fefaent de la capacitat

tècnica i conciliadora de la dictadura per satisfer «ciertas reivindicaciones históricas que se habían eternizado en las mesas gubernamentales como alicientes de la inestabilidad y de la discordia» (*Pueblo*, 23 de juliol de 1960).

Les complaences d'Agustí amb la gestió de Porcioles s'emmarcaven, tanmateix, en un escenari de canvis en la vida quotidiana del país, especialment esperonat per la superació del resistencialisme al llarg de la dècada dels «llargs anys seixanta» (1954-1970) (Santacana, 2018), el ressorgiment del paper dels intel·lectuals compromesos amb el reclam d'espais de llibertat, i l'eclosió d'una joventut que s'emmirallava en les captivadores pautes socioculturals que travessaven el món occidental (Fusi, 2015). Tot això, concomitant a la irrupció d'una incipient societat de consum de masses que, a ulls de la dictadura, semblava actuar de bàlsam de les llibertats reals (Santacana, 2016: 83). En aquest escenari, Agustí no es mostraria reticent a una renovació formal de la cultura oficial, com veurem. Emperò, les reticències de l'escriptor a acceptar la legitimitat de qualsevol forma de militància democràtica, es tradueixen en tot un reguitzell de conflictes amb un puixant sector social, cridat a encapçalar la revolució social i cultural dels anys seixanta: la joventut (Hobsbawm, 1995; Santacana, 2018: 22). Així les coses, se'ns fa més senzill interpretar l'alineació entre Ignacio Agustí i Manuel Fraga, el nou ministre d'Informació, cridat a reactualitzar la política informativa a redós de la històrica campanya del «contubernio de Múnich» i que, com tot seguit veurem, va tenir una especial incidència en la vida professional de l'autor de *Mariona Rebull*.

3. LA LLARGA ESTELA DE MANUEL FRAGA: «NOUS» EXPONENTS PER UNA INTERPRETACIÓ DEL FRANQUISME SOBRE CATALUNYA

Les causes de l'aproximació entre Fraga i Agustí cal inserir-les en un context determinat, concretament a l'octubre de 1961, moment en què el ple constitutiu del Consejo Nacional del Movimiento es va reunir en secret per tal, entre d'altres aspectes, d'analitzar i redreçar la política de la dictadura respecte del ressorgiment del catalanisme i el basquisme (Santacana, 2000: 36-37). De les quatre comunicacions d'estudi que es van organitzar, la dedicada a «Política de unidad. Estudio crítico del separatismo» —de la qual era secretari el mateix Fraga— oferia una interpretació i un reconeixement oficial d'un «problema català», davant la inoperància de la política oficiosa seguida amb Catalunya.

L'informe —de caràcter intern— que Martín de Riquer elaborà ens és d'especial interès, ja que reverbera les idees que Ignacio Agustí havia plantejat al mateix ministre en persona, en una trobada que es produí el 14 de juliol de 1962 al restaurant *Jockey* de Madrid després que, segons el comissari del Plan de Desarrollo, Laureano López Rodó, s'organitzés una primera presa de contacte a l'Hotel Fénix Gran Meliá de la capital (López Rodó, 1990: 346). A les seves memòries, el ministre admetia sentir una gran admiració humanística i literària per Agustí (Fraga, 1980: 34), però també cal contemplar que en els darrers anys l'escriptor s'havia instal·lat a la porpra cultural del règim i que, per a molta gent, era considerat el «novelista de Barcelona» (Castro, 1965: 334; Rafanell, 2017: 182).³⁷⁹ En definitiva, Agustí esdevenia una mostra fefaent per a les instàncies del Pardo que demostrava que l'assimilació de les particularitats culturals catalanes a la dictadura eren assumibles si es comptava amb valedors significats. Així doncs, és probable que Fraga tingués en compte l'opinió de l'escriptor, com a figura potencial d'esdevenir part dels «nous» exponents per al replantejament de l'acció política del franquisme respecte de Catalunya. La carta, que es troba al seu fons personal a la Biblioteca de Catalunya, abordava el «problema català» i, a més, la necessitat de formular un periòdic no oficial que estigués en sintonia amb la política dictatorial per tal de donar-li coherència —posava per cas *Le Monde* i *The Times*, entre d'altres. L'existència d'aquest mitjà podria suposar un

magnífico medio de cohesión de la propia acción gubernamental, para sí misma y para su presencia en la opinión pública, puesto que este órgano tendría, además, una virtud de guía y hasta podría ser que se consiguiera, por su mediación, eliminar la consigna de «ciclostil», para que los periodistas pasaran a la consideración espontánea de los hechos.³⁸⁰

La darrera part de la carta va versar sobre el «problema catalán», que es troba íntegrament a les seves memòries (Agustí, 1974: 404). Per a l'exdirector de *Destino*, hi havia una gran majoria de catalans que podien esdevenir susceptibles

379. Així el batejà el periodista José Fernando Aguirre, després que a Agustí li fos concedit el Premio Nacional de Literatura (TX, 16 de desembre de 1965). Es tracta d'una percepció estesa que es va accentuar a la dècada dels seixanta, especialment arran de la concessió de la Gran Cruz del Orden del Mérito Civil, l'abril de 1964, de mans del mateix ministre (Rafanell, 2018: 177-205).

380. BC, Fons Ignasi Agustí (1933-1981), Capsa 15: «Fraga Iribarne, M.» - Correspondència Lletres F-M, Barcelona, 16 de juliol de 1962.

d'alinear-se amb el règim, tal com s'havia demostrat el 26 de gener de 1939, feia gairebé vint-i-cinc anys. Emperò, la dictadura havia errat en considerar que el català, «una pirueta de la lengua latina y un don de Dios», era inalienable dels interessos polítics del catalanisme demonitzat.³⁸¹ Per a Agustí, el català podia servir perfectament als principis del règim, tot i que reductes culturals com la revista *Serra d'Or*, que pretenien ser «el arca sagrada donde se encierran los tesoros del catalán futuro», consideressin el contrari. Calia, però, entendre que la llengua no tenia una matisació política per si sola, sinó que esdevenia «contingent» políticament quan grups «adversos y malévolos» en feien una instrumentalització. Per resoldre-ho, Agustí proposava agrupar les institucions culturals catalanes «más significativas», com l'Institut d'Estudis Catalans, «entidad hoy mortecina y declinante, pero llena de un auténtico peso cultural», o la Fundació Bernat Metge, al voltant d'un ens superior, «un Alto Centro de Estudios o una Universidad de la Lengua Catalana» a Cervera i amb rectors que fossin «de la máxima eficiencia, de la máxima responsabilidad y de la máxima confianza», com Martí de Riquer.³⁸² La missiva conclouia assegurant que Fraga podia disposar dels serveis d'Agustí per participar, en la tasca que fos, en el projecte cultural que es proposava efectuar.

Des de la trobada amb Fraga, Agustí va veure's amarat a l'estela política del flamant ministre per mitjà d'una relació simbiòtica que va ressituar l'escriptor en càrrecs de responsabilitat dins de la premsa del Movimiento, per exemple, amb la direcció d'*El Español* entre l'octubre de 1962 i el setembre de 1963 (Agustí, 1974: 402),³⁸³ però també en relació amb l'entitat que presidia. A banda, Jaime Castell va sufragar el capital social de l'editorial que dirigia Agustí a través del Banco Catalán de Desarrollo (BCD), vinculant l'escriptor als fons de l'empresari (Martínez, 2015: 300). Paral·lelament, Agustí també va trobar facilitats per fundar el primer diari d'iniciativa privada i el primer setmanari en català de règim no eclesiàstic sorgits després de la Guerra Civil: *Tele/eXprés*, el 1964, i *Tele/estel*, el 1966, respectivament (Agustí, 1974: 402), tots dos projectes dins l'entramat empresarial de Castell. Així les coses, la incidència d'Agustí

381. *Id.*

382. *Id.*

383. Erròniament s'ha afirmat que Ignacio Agustí va accedir a la presidència de l'Ateneu després de la trobada amb Fraga (Doria, 2013: 221-222). Una consulta del llibre d'actes de l'entitat constata que l'escriptor va prendre possessió del càrrec l'abril de 1962, abans de la trobada. ATENEU BARCELONÈS, *Llibre d'actes 1962-1974*, Caixa 5.1.1.21. Sessió extraordinària, Barcelona, 4 d'abril de 1962.

en els rengles de la cultura oficial va esperonar-se a partir d'aquella trobada, topant amb uns corrents socials i culturals que gradualment pretenien accedir a quotes de més representativitat.

4. LA DIRECCIÓ D'EL ESPAÑOL I EL LITIGI AMB LES JOVENTUTS DEL FRONT NACIONAL DE CATALUNYA

Entre el 20 d'octubre de 1962 i el setembre de 1963, l'exdirector de *Destino* va encapçalar la direcció del setmanari *El Español*, aparegut per primera vegada sota la direcció de Juan Aparicio el 1942 i que va patir una primera aturada el 1947. En opinió de José Carlos Mainer, la capçalera es va convertir en aquells anys en un «rotativo abigarrado, bastante mal compuesto, donde el sensacionalismo político [...] alternaba con la información literaria, las evocaciones históricas, las entrevistas y encuestas y las novelas seriadas» (Mainer, 1971: 56). El setmanari va tornar a veure la llum el 1953, aquest cop convertit en un pamflet del Ministerio de Información y Turismo, reorganitzat sota les ordres de Gabriel Arias Salgado. La nova etapa del setmanari s'anuncià el 8 d'agost, tot advertint que se'n feia director Ignacio Agustí, «una de las primeras figuras del periodismo actual y de la novelística contemporánea» (*EE*, 8 d'agost de 1962). Els principals canvis que introduí l'escriptor es feren patents en el disseny: es va desfer de l'epígraf «Semanao de los españoles para los españoles», per lluir una tipografia sense serifs i en què el nom del setmanari apareixia en majúscules, succeït per una franja que subratllava el títol.

Si bé l'estil distava d'assimilar-se al que havia ideat l'artífex de la capçalera —lluny d'aquella lletra petita inintel·ligible de la capçalera dels anys quaranta (Gràcia i Ruiz, 2001: 140-141)—, l'editorial del 20 d'octubre de 1962 anunciava que el mitjà era una continuació directa de l'obra de Juan Aparicio —enemic acèrrim de *Destino*, per altra banda (Vilanova, 2018: 172)—, el qual sempre havia reflectit «vivamente los ecos de una realidad política y social española nacida del Movimiento Nacional» (*EE*, 20 d'octubre de 1962). El nou impuls de la capçalera, però, pretenia projectar-se sobre la base d'unes seccions per tal d'arribar a l'actualitat setmanal, «en España y fuera de ella», ja que, tal com havien demostrat els anys, «el español es también —como siempre fue— europeo y —en su sentido más noble— universal», una al·lusió força suggerent de com es pretenia reteixir la vinculació d'Espanya amb la Comunitat Econòmica

Europea (CEE) (*EE*, 20 d'octubre de 1962). En aquest sentit, Agustí va incorporar una important plètora de col·laboradors, alguns provinents de *Destino* com Carles Sentís —també relacionat amb Jaime Castell—, amb qui Agustí dirigiria el cicle televisiu *Hombres que dejan huella* entre el novembre de 1964 i el març de 1965; l'escriptor Álvaro Cunqueiro, que escrivia a «Los días imaginados», o Andrés Révész, el redactor que a inicis dels quaranta s'admirava de la providència militar d'Adolf Hitler (Vilanova, 2018: 132), ara encarregat de la política internacional. També va comptar amb firmes com les del crític literari i cocreador del Premio de la Crítica, Dámaso Santos, l'escriptor César González Ruano i el periodista Ángel Zúñiga, corresponsal a Nova York.

La primera peça (de sis en total) que Agustí publicà a *El Español* va titular-se «Recordando unos hechos» la qual probablement havia d'aparèixer al número que commemorava les 1.000 publicacions de *Destino* (Vilanova, 2024). Què hi recordava, però, Agustí? En essència, l'alçament franquista i la providència del dictador, un exercici de revisionisme en perfecta sintonia amb la faceta periodística que l'havia catapultat a la immediata postguerra (*EE*, 20 d'octubre de 1962). En paral·lel als elogis sincers al Caudillo, *El Español* es convertí en una eina per exposar la política d'*apertura* de Fraga i, també, per tutelar el «correcte» ús dels nous mecanismes que seguien coercint la llibertat informativa. Així, el Director del Gabinet del Ministerio de Información Gabriel Elorriaga, pontificava que el dirigisme sobre els mitjans obeïa a la responsabilitat de l'Estat per sustentar, en definitiva, l'ordre públic: «Lo que no deba difundirse no debe llegar —y a la razón de Estado corresponderá cuidarlo— ni a configurarse como materia informativa» (*EE*, 29 de desembre de 1962).

En la línia que el Ministerio va emprendre per blindar-se de les crítiques (Rojas, 2013: 49), Ignacio Agustí fou el protagonista d'un intent de rescabalar la integritat de l'*aperturismo* fraguista, després que els membres del Bloc d'Estudiants Nacionalistes de Catalunya (BEN) i la Joventut Nacionalista Catalana (JNC), adscrites al Front Nacional de Catalunya (FNC), enviessin una carta oberta al ministre d'Informació en què reclamaven una autèntica obertura política que acollís l'ensenyament reglat i la publicació de periòdics en català. La proposició s'emmarcava en la petició que diverses autoritats catalanes havien fet a Franco a inicis de la dècada (Rafanell, 2018: 179). Així, l'1 de desembre apareixia publicada la resposta d'Agustí, que s'iniciava amb una anècdota que situava dos ancians al vestíbul d'un hotel. Un li deia a l'altre: «¿No me recuerda usted? Soy Fulano, de la Juventud Liberal» (*EE*, 1 de desembre de 1962). El

pretext de l'ancianitat i la «juventud liberal» evocava, segons l'escriptor, l'anacronisme «perenne» dels reclams d'unes entitats que només pretenien rememorar «la mucha literatura circulada» del 14 d'abril i els «días luctuosos y vociferantes que siguieron al 19 de julio en Barcelona».

Així, l'ensenyament del català era sinònim d'una voluntat fefaent de «poli-titzar» la llengua que «Pompeyo Fabra» havia sistematitzat. Si es pretenia utilitzar la llengua per emetre termes i conceptes com «democràcia», «reaccionarismo cavernícola», «respetabilidad democrática» o «situación real de dictadura», entre d'altres, s'estaria fent front a l'avenç dels temps i reprement el «caos» sistèmic que emanava del períple republicà. A banda, no hi havia cabuda per a una liberalització que no fos de signe econòmic i a l'empara del Mercat Comú, entitat «suficientemente definidora de un sentido práctico, empírico, laboral, comercial, económico». Per tant: «¿Qué tiene que ver con eso la enseñanza en catalán?». Segons Agustí, les joventuts de l'FNC tenien una concepció d'Europa desfasada:

No sólo en su concepto de España se han rezagado 25 años, también en su concepto de Europa. Ellos quisieran que el país ingresara no en la Europa del Mercado Común, sino en otra Europa, la de Massaryk y de Briand, la de los puntos de Wilson, en la cual la tierra catalana fuera una Checoslovaquia verdaderamente libre, tal vez con una rampa de lanzamiento rusa en el Montseny para poner las cosas al día (*EE*, 1 de desembre de 1962).

I donava cloenda a l'escrit:

La «respetabilidad democrática» no alcanza, por lo visto, en los firmantes de la carta a eliminar del todo el espíritu de «soplonería» indispensable para triunfar en ciertos círculos llamados europeos. [...] Durante la Guerra Civil, precisamente cien mil catalanes, en edad militar, cruzaron los Pirineos a la ida y a la vuelta. Fue una estancia en Europa el justo tiempo para estar también de nuevo en España. ¿No vale esa elocuente —y ya antigua— europeización para los que hoy pretenden patentar Cataluña y Europa? Quédense con su concepto de ambas nobilísimas entidades y sigan diciendo, según el patrón de los que envejecen: «¡Yo le recuerdo a usted de los tiempos de la Juventud Liberal!» (*EE*, 1 de desembre de 1962).

Poc després, les joventuts de l'FNC van difondre una carta oberta contra Agustí al *Butlletí de la Joventut Catalana* —el primer número de l'*Ara*, portaveu del Front Nacional (Crexell, 1992: 119). La rèplica plantejava, parapetant-se

en la mateixa base argumentativa d'Agustí, l'apoliticitat de qualsevol llengua i l'íntima associació del català «amb el poble que la parla»: «El català és, doncs, la sang de l'esperit dels catalans. I si volem premsa i escoles catalanes és perquè els catalans per a dir qui som, com som i què desitgem, ho hem de fer en català».³⁸⁴ La carta advenia la promesa d'un boicot popular futur i assenyalava Agustí i altres catalans per haver engrossit les files del bàndol «nacional», aprofitant l'erm cultural sorgit de la Guerra Civil. L'escrit s'encetava apuntant que

[E]n castellà es varen dir tantes coses de les que a vostè no li agraden com en català i ben segur que no li ha passat pel cap identificar la llengua castellana amb la «nefasta República», ni s'atrevirà a fer-ho. Qui és, doncs, el qui atribueix caràcter sectari a la llengua? Sota la capa d'atacar els homes del 14 d'abril, vostè el que ataca és la llengua i la cultura catalana.³⁸⁵

I reprenia la càrrega posant en evidència la trajectòria vital d'Agustí:

Al bàndol que vostè va escollir, si no es podia parlar ni escriure en català, era precisament perquè un dels mòbils del «Glorioso Movimiento» consistia a liquidar el fet biològic i natural de la llengua i el sentiment catalans. L'Espanya de Franco era i és l'anti-Catalunya: [...]. I si vostè va fer armes durant la guerra a favor de Franco i contra Catalunya, li deixem treure tot sol les conclusions sobre la significació del seu acte. No tothom pot assolir la categoria moral d'un cardenal Vidal i Barraquer o d'un comte de Güell. Però, vostè senyor Agustí, era un intel·lectual i no pot al·legar que els arbres no li deixaren veure el bosc. Vostè sabia perfectament que quan Ràdio Veritat deia que es respectaria la cultura catalana, mentia. I vostè, al cap de vint-i-sis anys, persisteix en el ressentiment i l'error.³⁸⁶

La carta sentenciava la voluntat patent d'aquells sectors de l'antifranquisme que reivindicaven el sistema de valors que fonamentaven la integració europea (Mayayo; Lo Cascio, 2022: 289), lluny de l'Europa «dels Hitler i els Mussolini» sobre la qual s'havia construït el franquisme:

En aquesta Europa hi caben tots els qui amb esperit europeu —és a dir, democràtic— estiguin disposats a dialogar i no exterminar-se. En la nova Europa hi

384. BC, Fons Josep VERGÉS: Carpeta 1/3 - «Ignasi Agustí».

385. *Id.*

386. *Id.*

serem els catalans d'una banda i de l'altra, reconciliats, convivint civilitzadament, lluny dels nostre[s] cors aquella hora terrible que ens escindí. Els qui han fet de l'odi i del record de la guerra l'actitud de cada dia són els qui no hi cabran. Per això estem tan segurs que Europa i el règim franquista són incompatibles. Aquest i no altre és el seu temor, senyor Ignasi Agustí. I ja ho sap, nosaltres ens quedarem amb Catalunya i Europa, i el deixem a vostè amb l'Espanya actual i el seu dictador.³⁸⁷

Desconeixem el nombre total d'octavetes que circularen, però tenim constància d'una titulada *Ignasi Agustí. Un altre Galinsoga*, sense signar, la qual rememorava l'exdirector de *La Vanguardia Española*, destituït del càrrec després de les fatídiques declaracions que feu després d'escoltar una missa dominical en català el juny de 1959 (Crexell, 1982: 15-60). L'escrit convidava al boicot de l'editorial d'Argos, a expulsar de la presidència de l'Ateneu a Agustí i a fer-lo ministre del Movimiento perquè, així, «ens el traurem de sobre!». ³⁸⁸

D'aquesta primera campanya, però, no hem pogut determinar les conseqüències exactes, ni tampoc si s'arribà a materialitzar un boicot a la llibreria-editorial. Tanmateix, va tenir prou incidència perquè el 17 de gener de 1963, Carlos Fisas, crític literari de mitjans com *Alerta* i *El Ciervo* i soci de l'Ateneu, li fes arribar a Agustí una carta d'adhesió:

Benvolgut amic, en vista de la [?] campanya que contra la teva persona estan fent uns eixelebrats revolucionaris de via estreta amb protecció abacial, em plau comunicar-te la meua adhesió a la teva persona i al que representes. Ja sé que aquesta carta no significa res, almenys per la seva signatura, però si tots els que pensem igual, que són més dels que et penses, ho féssim, tal vegada la campanya al·ludida hauria tingut el resultat contundentment advers que mereix. Tal com sigui i valgui pel que valgui, aquí va la meua més cordial estreta de mans.³⁸⁹

Probablement, davant les hostilitats que van aflorar arran de l'article d'Agustí, Manuel Fraga Iribarne recordaria que l'acte inaugural del curs acadèmic 1963-1964 de l'Ateneu que presidia, celebrat el novembre de 1963, va transcórrer sense «incidentes, como algunos temían» (Fraga, 1980: 92). Així les coses, la signatura de l'escriptor va desaparèixer del tot de les pàgines del

387. *Ibid.* (Barcelona, ca. desembre de 1962).

388. *Ibid.* (Barcelona, ca. 1962-1963); també a CREXELL (1982: 58-59).

389. AB-SC3, 17 de gener de 1963.

setmanari fins que, el 21 de setembre de 1963, va deixar de figurar com a director. La seva marxa l'atribuí Fraga a un precari estat de salut (Fraga, 1980: 40), mentre que la capçalera assenyalava les obligacions que subjectaven Agustí a Barcelona, la tasca literària i el «tradicionalismo de los lectores», aparentment incompatible amb els canvis que havia propiciat Agustí (*EE*, 21 de novembre de 1963). Així doncs, la primera iniciativa a l'estela de Fraga se saldà amb el fracàs; tanmateix, no fou l'últim projecte que l'escriptor va encetar gràcies a la proximitat amb el ministre d'Informació.

5. UNA NOVA CONCESSIÓ DEL MINISTERIO DE INFORMACIÓN: *TELE/EXPRÉS*

Poc després d'accedir al càrrec, Manuel Fraga Iribarne anunciava a la radiodifusió francesa la promulgació d'una nova llei de premsa que havia de substituir la legislació (totalitària) vigent des de 1938. Certament, les crítiques internacionals sobre la codificació del «quart poder» —concepte totalment desvirtuat durant el franquisme— s'havien acabat d'accentuar amb la campanya del «contubernio de Múnich» i la demagògica operació de propaganda de Fraga contra els detractors de la pena de mort de Julián Grimau el 1963, fent palesa la manca de llibertats imperants del sistema polític (Barrera, 1995). La conjuntura requeria un nou impuls, que a la pràctica va derivar en la promulgació de la Ley de Prensa e Imprenta de 1966. El procés d'articulació de l'esperit de la nova llei, però, es feu extensiu entre els anys 1962 i 1966 —els anys de «preparación para la libertad», que havien d'educar els periodistes i mitjans en els nous límits de la llibertat vigilada (Barrera, 1995: 90-94). Així doncs, es començà a fer patent la creació de nous espais on podia proliferar un cert «pluralisme», alhora que mecanismes repressius que no interferien d'una manera tan taxativa en la pràctica periodística (Muñoz i García, 2020: 23-67).

Amb tot, dintre de la propensió del règim per impulsar mesures que aparentessin una liberalització política del sistema, Agustí se situà en el centre de les oportunitats. Després de l'intent fallit de «modernitzar» *El Español*, Fraga va veure amb bons ulls la possibilitat de concedir un permís per llançar una publicació diària d'iniciativa privada a Catalunya, la primera des que finalitzà la Guerra Civil. El primer vistiplau, però, el va concedir a l'aleshores director de l'Agència Efe, Carles Sentís, el 24 d'agost de 1962, aspecte que també assenyalava el mateix periodista (Fraga, 1980: 44; Sentís, 2011). A les seves memòries,

Agustí advertia que la creació del mitjà havia estat un projecte conjunt amb Sentís, però l'exdirector d'Efe puntualitza que fou després de compartir el projecte amb Agustí que l'escriptor en proposà un de similar al ministre (Sentís, 2011). Alberto Cabello afirma que també ho facilità la bona sintonia de Jaime Castell amb les altes instàncies del règim (Cabello, 2014: 17).

Fos com fos, el 14 de setembre de 1964 apareixia als quioscs el vesperà *Tele/eXprés*, amb el mateix Sempronio com a director. Tot i tenir una tirada reduïda, la capçalera aconseguí un «notori prestigi entre els cercles intel·lectuals i polítics de Catalunya», en part, gràcies a una redacció que comprenia un ventall ben variat de joves periodistes, educats a l'Escuela de Periodismo de la Iglesia (Simó, 2005: 125; Guillaumet, 1996: 296). Per la seva banda, Ignacio Agustí inicià també una col·laboració diària, amb la secció «Todos los días», una sort d'exercici que pretenia determinar el *Zeitgeist* de l'època, emulat també a la columna del mitjà d'Ezcurra. A causa de les similituds entre les temàtiques que Agustí va tractar als dos rotatius, farem una breu anàlisi conjunta de les seccions «Todos los días», de *Tele/eXprés*, i «Cara y Cruz», de *Triunfo*.

6. LES COLUMNES DE *TELE/EXPRÉS* I *TRIUNFO*. DUES SECCIONS PER DETERMINAR EL *ZEITGEIST* DELS TEMPS

Després d'abandonar les pàgines de *Pueblo*, Agustí va reprendre una col·laboració recurrent amb *Triunfo*, el 9 de juny de 1962. És important, però, situar bé la firma d'Agustí en un mitjà que, a partir de la Ley de Prensa, es convertí en una revista emblemàtica «entre los muy diversos colectivos de la izquierda antifranquista» (Alted; Aubert, 1995: 384) i una referència essencial per a aquella generació de joves universitaris que començaven a manifestar «sus ansias de consumo cultural, de justicia social y de cambio político» a la Transició (Muñoz i García, 2020: 25). Es tractava d'una publicació que, dintre de les constriccions informatives del règim, pretenia apropar-se a un públic lector educat, urbà i amb cert bagatge cultural, que reclamava informació fonamentada. Efectivament, l'eclosió de la capçalera cal ubicar-la en la voluntat de donar coherència a un diari que irrompia en una Espanya més alfabetitzada, amb una classe mitjana que s'internava a la universitat i, en paral·lel, en la disseminació d'una dissidència sorgida dels corrents conciliars —vegeu l'HOAC i la JOC, per exemple (Castro, 2017: 100-101; Muñoz i García, 2020: 25).

Tanmateix, a l'alçada de 1962, *Triunfo* s'emmirallava en el tractament d'informació general, «al estilo de *Paris Match*» —és a dir, amb una important càrrega de les peces culturals i amb un disseny àgil i modern (Barrera, 1995: 162; Muñoz i García, 2020: 25). La participació d'Agustí se situa en aquests estadis previs a la Ley de Prensa, durant la configuració de *Triunfo* i que se saldà amb una col·laboració setmanal que versava sobre elements «inactuales de la vida» (*Triunfo*, 12 de juny de 1965). Molt similar fou el que postulà a la primera entrega de la col·laboració diària a *Tele/Exprés*, a l'article «Ningún día sin línea», on, «en el papel escrito, se va a hablar de nada. De ese nada inconsútil que es la pared de enfrente, el desconchado de los muros, la silueta de un hombre, el brillo de unos ojos, la vida que se va» (*TX*, 29 de novembre de 1964).

Però cap de les seccions no va parlar de res, ans al contrari. Per Irene Donate, Agustí «rechazó con contundencia el tema de la política» a «Todos los días», però, com reconeix, és tota una paradoxa que acabés sent la interpretació política d'un dels seus articles el que l'allunyés definitivament d'ambdues capçaleres (Donate, 2011: 160). Si bé sotmesa a temàtiques ben diferents, on el comentari estava poc compromès amb l'actualitat política, la columna d'Agustí a *Tele/Exprés* no va estar allunyada de la seva anàlisi, com tampoc la de *Triunfo*. Per exemple, en diverses ocasions va valorar la incidència de la cursa espacial i armamentística que enfrontava l'URSS i els EUA a la Guerra Freda (*TX*, 17 d'agost de 1965; *TX*, 15 de desembre de 1965; *TX*, 19 de març de 1966); també els processos de descolonització francès i britànic a Algèria i Rhodèsia, respectivament (*Triunfo*, 30 de juny de 1962; *TX*, 19 de novembre de 1965). A banda, Agustí va tenir a bé celebrar la «liberación» de Barcelona de 1939 (*TX*, 26 de gener de 1966); recordar la violència de base anticlerical durant la Guerra Civil (*TX*, 18 de desembre de 1965), i valorar també que el «garrote vil» induïa al costat sinistre el simple fet de «hacer desaparecer del mundo de los vivos a los que la justicia ha condenado» (*TX*, 29 d'octubre de 1965).

En línies generals, Agustí es va mostrar molt crític amb el corrent progressista que resseguia la intel·lectualitat occidental, aspecte diametralment oposat al conservadorisme que professava. En aquesta línia, l'escriptor veia amb recel la renúncia de Jean-Paul Sartre del Premi Nobel de Literatura de 1964, i es mostrava contrariat pel seu «compromiso» i el de determinats sectors intel·lectuals que pretenien «denigrar las condiciones de vida y la sustancia de sus gentes de su propio país» per mitjà de la denúncia de premis que, segons aquests, es plantejaven com a mostres de beneplàcit amb les institucions burgeses (*TX*, 21 d'octubre

de 1964; *TX*, 19 d'octubre de 1965). Entre el menyspreu que Agustí mostrava davant el domini del pensament marxista a França —i al cúmul d'Occident, que irrompia aleshores a Catalunya (Khilnani, 2018: 315; Casassas, 1999: 381-382)—, també s'hi entreveia una preocupació per l'amenaça política que podia posar en escac la preuada «Paz de Franco» que a ulls d'Agustí era garant del manteniment de l'ordre —aquesta qüestió es convertiria en una constant gairebé obsessiva en els seus escrits (Donate, 2011: 198)—, una noció en perfecta sintonia amb la imatge que el règim havia fet proliferar durant la campanya dels «XXV Años de Paz» (Castro i Díaz, 2017: 11-12). Així, el 26 de gener de 1966, en el marc de la preparació definitiva del referèndum sobre la Ley Orgánica del Estado que havia d'institucionalitzar el règim, Agustí sostreia el títol de la seva secció a *Tele/eXprés* per rememorar l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, i sostenia que la fita era un vaticini de pau «que luego los hechos han confirmado plenamente»: «las virtudes de aquel 26 de enero pudieron ensancharse como una onda en aguas tranquilas. Si a estas aguas se las atormenta o altera, la onda del bien habrá desaparecido» (*TX*, 26 de gener de 1966).

Un altre aspecte consubstancial a la línia d'ambdues seccions va orbitar sobre una defensa aferrissada de la tradició davant diverses manifestacions culturals del realisme social. A tall d'exemple, el 23 de juny de 1962 ressenyà a *Triunfo* l'obra *La camisa* (1962), del dramaturg Lauro Olmo (Muñoz, 1995: 123). La peça tractava les vivències d'una família emigrada a Madrid que bregava per la supervivència, una excessiva càrrega dramàtica que excedia, segons Agustí, el paper de «ficción pura» que havia de tenir el teatre (*Triunfo*, 23 de juny de 1962). També d'un perfil similar era el cineasta Juan Antonio Bardem, militant del Partido Comunista Español (PCE) que va compartir amb Agustí el jurat del Premio Triunfo de Narraciones de 1963. Agustí feu una crítica ferotge al director arran de l'estrena de *Los pianos mecánicos* (1965), una «pieza innecesaria» i que,

a lo sumo, será necesaria [...] para manchar con fango la existencia difícil, pero limpia, de vastos sectores de la población que viven la vida todos los días sin necesidad de poner en tela de juicio principios básicos, sin los cuales tampoco estos aturdidores [Bardem] podrían ni siquiera existir (*TX*, 28 de gener de 1965).

En aquesta determinació de les «palpitacions dels temps», Agustí va situar diverses transformacions socials i culturals que considerava concomitants a la degradació espiritual i moral d'Occident. L'obertura als mercats internacionals

portava associada, també, la incorporació dels paradigmes i ritmes que triomfaven comercialment, els quals irrompien a l'*ideological paradise* de l'Espanya del Movimiento i posaven en evidència la seva moral gràcies a la proliferació dels mitjans de comunicació de masses (Ruiz, 2022: 113). La nòmina de mals que assetjaven l'Espanya «auténtica» segons Agustí eren la «pornografía», les «bebidas alcohólicas», les «danzas «ye-yé»» i el «gamberrismo» (TX, 4 de gener de 1966). Així, l'escriptor se sumava a les opinions més conservadores desplegadas a les capçaleres del règim per bescantar l'aspecte i la música del grup britànic The Beatles, mostra plàstica del «progresismo» dels temps (*Triunfo*, 14 de novembre de 1964; TX, 30 de juny de 1966). A aquests apunts hi sumava els canvis en la moda femenina, per exemple a través de la minifaldilla de Mary Quant, símbol de la democratització de l'alliberament sexual i la moda femenina (Zuluaga, 2016: 213-214), que Agustí considerava una tendència «exhibicionista», ja que descobria «regiones indecisas de la anatomía de la muchacha o de la mujer» (TX, 7 de gener de 1966). El setge a la moralitat s'acabava d'instigar a través de l'eclosió d'espais de llibertat en la gènesi del moviment feminista a la França dels anys seixanta. Agustí feia befa de la possibilitat que la dona accedís a un seguici de drets laborals i socials:

A ver quién es el marido valiente que, cuando esté del todo emancipada, se atreve a pedirle un par de billetes para ir a la peluquería o la partida de gastos que ocasiona el ir a tomar el té con unos amigos. A ver quién es el valiente (TX, 1 de febrer de 1966).

Ocorria el mateix amb l'èxode cap a les ciutats que emprengué un nombre creixent de comunitats gitanes durant la dècada dels cinquanta i dels seixanta, arran de la modernització agrícola i les dificultats econòmiques derivades de la mecanització del camp (Rothea, 2014: 9). En diverses ocasions, Agustí reiterava els estereotips «històrics» —racistes, en essència— que havien convertit als gitanos en l'antítesi del mite de la *hispanidad* durant el franquisme, relacionant-los amb la insalubritat i la decadència («pelo grasiento», «casi desnudos», «cubos mugrientos»), o amb el nomadisme («dormir bajo un puente», «tribu motorizada», «turba») (*Triunfo*, 1 de febrer de 1964; *Triunfo*, 1 d'abril de 1965; TX, 16 de març de 1965; TX, 21 de novembre de 1965). Aquestes valoracions quedaven adornades amb cites al *Romancero gitano* de Federico García Lorca (*Triunfo*, 1 de febrer de 1964) i celebrant la ballarina Carmen Amaya (*Triunfo*,

2 de novembre de 1963), paradigmes dels «buenos gitanos» que a ulls d'Agustí quedaven redimits per la seva activitat cultural (Rothea, 2014: 15).

Un efecte simptomàtic dels temps també era la represa d'una funció social del clergat, segons ressenyava Agustí, arran de la clausura del Concili Vaticà el desembre de 1965. D'ençà que finalitzà la congregació, advertia del caràcter ecumènic que havia impregnat el Concili, assegurant que «muchos cristianos se han sentido como avergonzados de poseer algunos ahorros, de pagar el piso y la contribución, de ir en *seiscientos* y de otras muestras burguesas de desatención al prójimo, ante los clamores de esos curas [*obrers?*]» (TX, 9 de desembre de 1965). Més endavant, l'abril de 1966, proposava situar la renovació generacional en el si de l'Església (Riquer, 2010: 531), advertint que, a diferència de les persecucions que s'efectuaven «desde los días de nuestra juventud» —de nou, les «turbas revolucionarias del 19 de julio»—, actualment «muchos clérigos se lanzan resueltamente a la función social y participan de la preocupación por la cosa pública, lejos de ser increpados y hostigados por ello, parece que merezcan el aplauso de las gentes» (TX, 12 d'abril de 1966). Per descomptat, aquesta «función social» i «preocupación por la cosa pública», no es considerava capacitada per transcendir a la política ni per causar una modificació de la preeminència del nacionalcatolicisme espanyol. Així ho va fer palès a l'article que posà el punt final a la seva col·laboració a *Triunfo* i a *Tele/eXprés*, arran de la manifestació de capellans de l'11 de maig de 1966.

7. LA FALLIDA DE LA «PRETENSIÓN»: «BONZOS INCORDIANTES» I UN DARRER PROJECTE DE COMUNICACIÓ, *TELE/ESTEL* (1966-1970).

El 19 d'abril de 1966, Sempronio havia signat una peça titulada *Los pequeños Santos Oficios*, molt crítica amb el prelat nacionalcatòlic Aurelio del Pino Gómez, que havia desterrat de la demarcació episcopal al pare jesuïta Joan Gabernet —adherit als principis conciliars i director de les Congregacions Marianes a Lleida. De resultes d'aquella intervenció, Sempronio fou destituït com a director de *Tele/eXprés* (Pernau, 2005: 186). Com a substituïts es va valorar Carles Sentís i Ignacio Agustí, tots dos lligats a Jaime Castell amb l'empresa Publicaciones Reunidas, S.A. —la qual sufragava la totalitat del capital social de l'editorial Argos que dirigia l'exdirector de *Destino* (Martínez, 2015: 300). Aparentment, l'escriptor va veure amb reticència la possibilitat d'encapçalar el mitjà, però és ben factible que el seu rang de decisió es veiés força coartat, ja

que depenia dels fons econòmics de Castell. Fos com fos, Agustí fou nomenat director del setmanari el 6 de maig, malgrat les reticències que expressà a Pernau en privat (Pernau, 2005: 188-189).

La breu direcció d'Agustí es va dur a terme en un escenari d'importantes tensions socials entre la rectoria de la Universitat de Barcelona (UB) i la creació del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la UB (SDEUB) durant la Caputxinada, el març de 1966 (Hernández *et al.*, 2007: 241-245). En paral·lel, a la llum de l'esperit evangèlic del Concili Vaticà II, es duia a terme la campanya ciutadana «Volem bisbes catalans» per la qual es reivindicava la catalanitat de l'Església a la ciutat comtal (Crexell, 1992: 32). En aquest escenari, l'11 de maig de 1966 un grup de 130 sacerdots emprengué una marxa cap a la comissaria de la Via Laietana per protestar contra els maltractaments que l'estudiant d'enginyeria Joaquim Boix i Lluch havia patit en represàlia per la Caputxinada. La protesta, pacífica, acabà sent dispersada de forma violenta per la policia. L'escena la recolliren capçaleres internacionals com *Le Monde*,³⁹⁰ probablement gràcies a la presència de Ricardo Mazo, corresponsal a París des de la redacció del mitjà francès (Fabre, 1997: 19). A escala nacional, la reacció dels canals oficials va ser immediata. Televisión Española fou la primera a avançar la notícia, enllaçant-la amb els trenta-cinc anys de la crema d'esglésies a Madrid durant la Segona República —un recordatori no gens subtil (Crexell, 1992: 77). Se li sumaren l'endemà els editorials dels altaveus del Movimiento com *Solidaridad Nacional* i *La Prensa*, atònites davant la vinculació «política» del clergat, «incompatible con la necesaria y exigible rigurosa disciplina a que ha de someterse el eclesiástico» (SN, 12 de maig de 1966).

En aquesta mateixa línia, Ignacio Agustí va publicar l'article *La procesión política* a la columna de *TeleXprés*, en la qual titllava els sacerdots manifestats de ser uns «bonzos incordiantes» i els convidava a marxar a l'Amazones o als Andes, «donde es sabido que hay un déficit tremendo de jóvenes curas de almas» (TX, 12 de maig de 1966). Efectivament, el rebombori que va causar aquell article fou, en paraules del mateix Agustí, «enorme» (Agustí, 1974: 411). La majoria dels redactors va manifestar la seva contrarietat o concordança amb l'escrit (Pernau, 2005: 193). La façana de l'edifici on es trobava la redacció —a la intersecció dels

390. La mateixa capçalera va reproduir l'entrevista amb l'abat de Montserrat Aureli M. Escarré quan titllà la dictadura de ser un règim «que no obeeix les bases del cristianisme», el 14 de novembre de 1963 (MASSOT, 2012: 235-236; BALCELLS, 2025: 81-85).

carrers d'Aragó i Roger de Flor— fou pintada amb la frase «Sempronio sí! Agustí no! Feixisme no! Democràcia!», mentre un vehicle de la Brigada Político-Social va romandre prop de la redacció durant unes setmanes per protegir els redactors (Crexell, 1992: 120). Pernau recorda que l'oficina va rebre trucades molt crítiques de personalitats diverses, com ara la del degà del Col·legi d'Advocats Frederic Roda Ventura, vinculat a l'antifranquisme democristià (Pernau, 2005: 195). En una nova manifestació ocorreguda a Barcelona el 19 de maig, «un grup de persones va calar foc a nombrosos exemplars del diari en protesta per l'article» (Crexell, 1992: 121). Per la seva banda, Agustí explica que va rebre prop de 1.000 cartes, «la mitad a favor y la otra mitad en contra» (Agustí, 1974: 411).³⁹¹ Crexell ofereix una mostra d'aquesta «allau» de missives: la del pare Basili, el qual condemnava Agustí pels escàndols d'*El Español* i pels que intentava donar ara «des d'un períodic que havia començat amb tants bons auspicis» (Crexell, 1992: 121). L'endemà de l'escrit, un grup que es feia dir Comitè de Defensa de la Dignitat Ciutadana, que afirmava ser l'artífex de la campanya per destituir Luis de Galinsoga, envià una carta a Luis Sentís, president del Consell d'Administració de *TeleXprés*. Al fons arxivístic de Josep Vergés se'n conserva una còpia en què es rememorava el periple amb el Front Nacional de Catalunya quan Agustí es trobava al capdavant d'*El Español*.³⁹² Ara, una nova arenga de l'escriptor volia posar en dubte la legitimitat dels capellans, fet que es denunciava a la carta:

Els sacerdots del cas, prescindint o no de la seva condició religiosa, van fer un acte d'afirmació de drets naturals de la persona, que qualsevol ciutadà conscient, creient o no, ha d'aprovar sense reserves. No són aquests sacerdots els de l'«estampa guerrillera» espanyola, sinó els bisbes feudals com el de Lleida o els qui organitzen falses rebudes triomfalistes, com la recent de Barcelona, fetes per una legió de policies i per unes bandes a sou del Govern Civil.³⁹³

L'article prosseguia titllant Agustí de ser un «veritable professional de la delació i sicari de la represàlia», i encoratjava la denúncia ciutadana per forçar-ne la destitució i boicotejar el diari: «Catalunya, fins sota l'ocupació més tirànica, ja ha

391. No hem trobat constància documental d'aquestes cartes, ni al fons personal de l'escriptor ni en la correspondència de la Secretaria de l'Ateneu de Barcelona.

392. BC, Fons Josep VERGÉS, Caixa 1.1 «Documentació dels primers anys», Carpeta 1/3, Barcelona, 14 de maig de 1966.

393. *Id.*

demostrat que sap obligar a treure directors de diari. Ara ho demostrarà novament», una clara al·lusió a Galinsoga, exdirector de *La Vanguardia Española*.³⁹⁴ El militant antifranquista de l'FNC Robert Surroca Tallaferro recordava en una entrevista que després de la publicació de l'article d'Agustí, les joventuts del partit van anar «a la llibreria [editorial] que tenia al passeig de Gràcia, la Llibreria Argos, [i] li vam destrossar els vidres, els vam tirar els papers (...)» (Banc de la Memòria Democràtica, 2019).

La dimensió d'aquella campanya no va acabar de tombar la secció d'Agustí a *TeleleXprés*, que va continuar publicant-se fins a l'1 de juliol de 1966. Amb «Cara y Cruz», però, José Ángel Ezcurra recordaria més endavant que seria la intenció d'Agustí de publicar un article similar el que posaria fi a la seva col·laboració a *Triunfo* (Altet i Aubert, 1995: 441-442). Emperò, també cal valorar el context que tot just envoltava la capçalera d'Ezcurra, la qual iniciava un auge important en la seva tirada —el 1966 ja venia 48.000 exemplars (Barrera, 1995: 162)— i una aproximació a corrents polítics d'esquerrres i democràtics, totalment aliens al recalcitrant comentari de l'exdirector de *Destino*.

Pel que fa a *TeleleXprés*, segons Pernau, Agustí no va aparèixer gaire per la redacció les setmanes següents al terrabastall, alhora que es mostrava «desinteresado» sobre qualsevol aspecte relacionat amb el diari: s'estava al seu despatx amb Josep Maria Lladó i Pascual Maisterra, on «bebían en cantidad» fins a altes hores de la nit (Pernau, 2005: 196). El juny de 1966, Fraga recorda que es reuní amb Agustí a Madrid per parlar dels problemes econòmics que travessava *TeleleXprés* —segurament a causa del boicot contra el periòdic— i la infelicitat de l'escriptor amb el projecte (Fraga, 1980: 172). A les seves memòries, Agustí renegà del diari al·ludint al fet que «hacer un diario «para todos» [*«Diario para todos»* era la divisa de *TeleleXprés*] es exponerse a hacer un diario «para nadie»» (Agustí, 1974: 408).

Al cap d'un setmanes d'haver publicat l'article, afirma Pernau que l'escriptor de *Mariona Rebull* va desaparèixer de la redacció. «En los primeros momentos, ni su familia sabía dónde estaba», però sembla que Agustí s'hauria dirigit pel seu compte a un «centro de recuperación de Tarragona en el que había sido tratado alguna vez» (Pernau, 2005: 196). A *TeleleXprés* es donava versemblança a la marxa d'Agustí per raons de salut, «obligado a tomar una temporada de absoluto reposo»

(TX, 14.IX.1966). Paral·lelament, Sergi Doria apunta que els problemes amb l'alcohol van agreujar el precari estat de salut de l'escriptor (Doria, 2013: 184). Sentís ho puntualitza: «Agustí cayó en depresión» (Sentís, 2011). Les memòries de l'exdirector d'Efe expliciten les discrepàncies que van aflorar entre els propietaris del diari, especialment entre el grup de Sentís —on es trobava, en un principi, Agustí— i el de Castell, que pretenia oposar-se al nomenament de Manuel del Arco com a director de la capçalera. Tanmateix, Sentís afirma que Agustí acabaria venent les seves accions —la meitat de la capçalera— a l'empresari (Sentís, 2011). Així recordava l'escriptor el desenllaç d'aquell periple:

Una serie de circunstancias ajenas a nosotros impidieron que pudiera cuajar con plenitud una empresa periodística de gran empeño que nos habíamos propuesto. Pero aquella vez yo estaba realmente en lo que, en las novelas, se llama una «situación límite», y no tuve más remedio que hacer lo que hice. Lo siento en el alma, Carlos [Sentís] (Agustí, 1974: 358).

Tot amb tot, Agustí va constar com a director fins al 15 de setembre, moment en què Sentís va prendre el testimoni per poc després ser substituït per Manuel del Arco. Així les coses, com van rebre l'article dels «bonzos incordiantes» els rengles de la dictadura? Com és lògic, l'alineació amb el que exposava l'escriptor fou taxativa en el cas de la premsa del Movimiento. Per exemple, *Solidaridad Nacional* reproduïa a la secció «Diálogo con los demás» la peça d'Agustí, afegint que, a banda d'encertar amb el títol, l'article també aportava una «imagen nueva —esos bonzos incordiantes—, comparación en verdad oportuna y clarísima, iluminadora, de un intento de intromisión en la política desde el campo de la religión» (SN, 13 de maig de 1966). Per la seva banda, Manuel Fraga va considerar que l'article havia estat «sensacional» (Fraga, 1980: 169) i, segons Agustí, aprofitant la bona rebuda de la peça per l'«España oficial», li fou concedida l'autorització per publicar un setmanari en català (Agustí, 1974: 411).

Es tractava de la revista *Telelestele*, apareguda després que es desautoritzés la possibilitat de crear un suplement cultural en català de *TeleleXprés* (Faulí, 1987: 12-13). De nou, cal matisar que la iniciativa va sorgir sobretot de Castell, qui impulsà la sortida de la revista a l'estiu per intentar fer oblidar «els estralls de l'article» d'Agustí; a més, es restituí Sempronio com a director de la capçalera, ja que no se li havia rescindit el contracte (Faulí, 1987: 21). Probablement, aquesta va ser

la causa per la qual Agustí no va escriure a *Tèle/estel*, no pas perquè la seva firma fos «sospechosa a la «resistencia»», com convindria a recordar (Agustí, 1974: 411).

Si bé és cert que no existeix un treball que analitzi de forma sistèmica els continguts de la capçalera, podem afirmar que el consens parteix d'establir que *Tèle/estel* sorgí a redós de la Ley de Prensa, però la seva curta durada (1966-1970) i les grans expectatives que alguns sectors hi dipositaren (Simó, 2004: 125), acabaren fent difícil que la revista aconseguís trobar l'equilibri amb un públic lector escindit entre el binomi «continuïtat/ruptura», és a dir, entre la recuperació d'una tradició cultural catalana i l'envit d'unes noves generacions que, segons renegava Sempronio, pretenien veure «un foc de Sant Joan a cada cantonada i tot l'any, per cremar-hi els mites, els valors i les obres que s'han trobat a casa» (Santacana, 2017: 2999-3000). Aleshores, ja es trobava prou cal·licificada l'avversió envers la dictadura d'una joventut universitària cada cop més plural i compromesa, emmirallada amb les «revolucions socials i culturals» del món occidental, enaltides pel Maig de 1968 i pels corrents inconformistes contraris a les estructures tradicionals de la societat occidental de postguerra (Santacana, 2020: 203-223).

En aquest marc, no devia ajudar gaire a la proliferació de *Telelestel* que el contingut estigués coartat, segons indicava Sempronio, a matèries de «literatura y folklore» —tot i que Santacana prova el contrari—; tampoc el fet que la revista no sorgís com a fruit de la pressió ciutadana, sinó a l'empara d'uns mitjans tècnics, «poc corrents en tota la història de la premsa en català», però en absolut versats en la restitució de cultures polítiques catalanistes i democràtiques (Guillamet, 1996: 127). Així doncs, la capçalera va viure dues interrupcions vinculades a la manca de ressò social i de concreció dels seus continguts —amb poc «trempe» periodístic (Figueres, 2021: 72)—, una primera a partir del 13 de juny de 1969, que perdurà fins al 26 de setembre, i una darrera que acabaria per posar el clau al taüt de la publicació, el 19 de juny de 1970 (Faulí, 1987: 16). Tot i acollir continguts de personalitats d'un important pes cultural,³⁹⁵ l'empresa no va aconseguir consolidar un públic lector fidel: va esperar la substitució de Sempronio en favor de Celestí Martí Farreras durant la

395. Posem per cas Avel·lí Artís-Gener («Tísner»), caricaturista d'*El Be Negre*, alhora que va acollir un ampli ventall de col·laboradors de diferent signe polític —Joan Fuster, Baltasar Porcel, Manuel de Pedrolo, Maurici Serrahima, Guillem Díaz-Plaja i Sebastià Juan Arbó, entre d'altres (FAULÍ, 1987: 19).

primera aturada de la revista; però l'operació no va fructificar, ja que l'estigma d'intranscendència que planava sobre la revista feu impossible que aixequés el vol (Figueres, 2021: 74).

Efectivament, la recepció de *Tele/estel* era dispar, com ho demostra que per a Agustí s'acabés convertint en una «hoja con resabios de clandestinidad», que per al periodista catalanista Eugeni Xammar fos una publicació purament franquista —tot i valorar que els seus redactors no ho fossin (Figueres, 2021: 72)—, que per a Tísner fes «més servei un *Tele/estel* mediocre que un *No Tele/estel*», o que per a Faulí es tractés d'una revista que no aconseguia captar un públic catalanista i demòcrata (Faulí, 1987: 25; Guillamet, 1996: 127; Santacana, 2017: 2996-2997). Bona nota d'aquesta mixtura d'opinions la dona una carta que rebé Agustí de part d'Aurora Bertrana durant la primera interrupció. L'escriptora li comunicava l'interès que li continuava suscitant *Tele/estel*, ja que era l'única revista catalana «no regida per una capelleta», i si bé pretenia continuar col·laborant-hi, també estaria disposada a «a criticar-la», «a discutir-la», «a fer tot el que calgui per a no deixar-la morir».³⁹⁶ Finalment, *Tele/estel* deixaria de publicar-se el juny de 1970, ben lluny d'assolir les xifres amb què va aparèixer als quioscs —de 80.000 exemplars a 9.000 còpies (Faulí, 1987: 19).

Però què pretenia Agustí amb *Tele/estel*? L'escriptor considerava que la iniciativa pretenia reteixir la cultura periodística en català que havia desaparegut després de 1939, sempre, això sí, assumint la legalitat vigent per així «ganar la confianza de quien, en definitiva, dependíamos»: ««Bastaba con no hacer de *Tele/estel* el semanario de los que habían perdido su guerra. Se trataba de hacer un semanario como los que salen en castellano, pero en catalán» (Agustí, 1974: 411). L'al·lusió implícita al passat polític que Agustí havia demonitzat a la immediata postguerra dona bona nota de la persistència d'un imaginari diametralment oposat al projecte cultural que es teixia des de l'antifranquisme, però també de la iniciativa que l'escriptor tenia la intenció de perpetuar dintre de la normativitat de l'Espanya del Movimiento.

L'aposta d'Agustí, però, topava amb aquells sectors «curts de mira» —«irre-dentos» (Agustí, 1974: 411)— que no podien veure en operacions com les de *Tele/estel* l'oportunitat de restituir una cultura catalana desballestada. A grans

396. BC, Fons Ignasi Agustí, Capsa 14: «Bertrana, A.» - Correspondència Lletres A-E, Barcelona, 28 de juny de 1969.

trets, la cultura que Agustí veia legítima recuperar semblava aliena a incorporar els «altres catalans», impermeable als corrents marxistes que impregnaven la intel·lectualitat catalana, convergent amb el moviment universitari i obrer i al·lèrgica a qualsevol formulació de tall democràtic. Tot plegat despertava els fantasmes del 19 de juliol i minvava encara més les garanties de «convivència» sorgides de l'ordre polític de 1939. Així les coses, se saldava «otro capítulo de fracasos» per l'escriptor, de resultes del qual va quedar escarmentat de participar activament en qualsevol activitat periodística o «cualquier pretensión que tuviéramos [qui?]» sobre el futur de Catalunya (Agustí, 1974: 411).

8. CONCLUSIONS

Arran de la venda de les seves accions del setmanari *Destino*, Ignacio Agustí va reorganitzar la seva vida professional a l'escalf de dues personalitats puixants de la dècada dels seixanta: l'empresari i industrial Jaime Castell i el ministre d'Informació i Turisme (1962-1969), Manuel Fraga Iribarne. Tots dos el van situar al capdavant d'iniciatives periodístiques de pes: primer, prenent la direcció de projectes oficials com el setmanari del Movimiento *El Español*, i, després, al capdavant del primer mitjà d'iniciativa privada aparegut després de la Guerra Civil i, en els mateixos termes, el primer setmanari en català de règim no eclesiàstic, *Tele/eXprés* i *Teleleste*, respectivament —totes dues apostes dins de l'entramat empresarial de Jaime Castell.

La columna que Agustí va tenir a *Pueblo* (1960) i *Triunfo* (1962-1966) constata en certa manera la relació dels factòtums culturals de la dictadura amb l'espai mediàtic que temptejava les noves restriccions i que, gradualment, aniria facilitant la irrupció d'un pluralisme sotmès a l'escrutini constant de la censura. Tanmateix, la manca de transformació política real va venir associada a una estagnació del projecte cultural franquista, incapaç —i mancat de la voluntat de fer-ho— d'articular una resposta coherent als corrents culturals que emergien a l'Espanya dels *sixties*, ja fos a través de la minifaldilla de Mary Quant, la irrupció de la música de The Beatles o la proliferació dels Seat 600 (Gràcia i Ruiz, 2001; Sánchez-Biosca, 2007; Sevillano, 2013; Santacana, 2018). Podem constatar que Agustí no va renunciar mai als mites fundacionals del franquisme, ni tampoc al sistema de valors amb el qual havia fet carrera, d'ençà de la creació de *Destino* en l'erm cultural de la postguerra. Tot plegat ens porta a concloure que, malgrat

gaudir dels ressorts oficials per excel·lir, la trajectòria professional a la premsa d'Ignacio Agustí es precipitaria en concomitància amb un projecte oficial que, tot i els intents de transmutar-se sota les ordres de Manuel Fraga, acabà sent desballestat per un escenari que clamava per transformacions fefaents, enmig de la cristal·lització de la cultura de l'antifranquisme a Catalunya (1966-1975).

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ PEYPOCH, Ignacio (1976). *Ganas de hablar*. Barcelona: Planeta.
- ALTED, Alicia; AUBERT, Paul [eds.] (1995). *Triunfo en su época*. Madrid: Casa de Velázquez.
- BARRERA, Carlos (1995). *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias.
- CABO, Isabel de (2004). «La cultura catalana sota el franquisme: la lluita pel teatre a la revista *Destino* (1957-1961)» [en línia]. *Cercles: revista d'història cultural i dels intel·lectuals*, núm. 7, p. 51-78. Disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/cercles/article/view/16603>
- CASASSAS YMBERT, Jordi (2018). «Els congressos de cultura catalana de 1961-1964 i de 1975-1977. Balanç cultural i canvi històric». A: SANTACANA, Carles [coord.]. *Quan tot semblava possible... Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 53-69.
- (1999). *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*. Barcelona: Pòrtic.
- CASTRO, Asunción; DÍAZ, Julián (2017). *XXV Años de paz franquista. Sociedad y cultura en España hacia 1964*. Madrid: Sílex Universidad.
- (2017). «Síntomas de cambio: sociedad y cultura en el semanario *Triunfo* en torno al año 1964». A: CASTRO, Asunción; DÍAZ, Julián (2017). *XXV Años de paz franquista. Sociedad y cultura en España hacia 1964*. Madrid: Sílex Universidad. p. 99-126.
- CABELLO, Alberto (2015). *Cultura y crítica literaria en TeleXprés (1964-1980)*. Vigo: Zumaque.
- CREXELL, Joan (1992). *La «manifestació» de capellans de 1966*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1982). *Els fets del Palau i el consell de guerra a Jordi Pujol*. Barcelona: La Magrana.

- DONATE LAFFITTE, Irene (2013). *Ningún día sin línea: El catalanismo español*. Madrid: Fórcola.
- (2011). «La obra periodística de Ignacio Agustí. Análisis de la columna «Todos los días» de *Tele/Exprés* (1964-1966)» (tesi no publicada). Universidad Complutense de Madrid.
- DORIA, Sergi (2013). *Ignacio Agustí, el árbol y la ceniza. La polémica vida del creador de La Saga de los Rius*. Barcelona: Destino.
- FABRE, Jaume (1997). «Sempronio, un catalanista supervivent a la postguerra» [en línia]. *Capçalera*, núm. 75, p. 12-20. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Capcalera/article/view/323814>
- FAULÍ, Josep (1987). *Teleestel, Arreu, Orifloma, Canigó i Presència. Cinc revistes catalanes entre la dictadura i la transició*. Barcelona: Col·legi de periodistes de Catalunya.
- FELDMAN, Sharon; FOGUET, Francesc (2016). *Els límits del silenci. La censura del teatre català en el franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FIGUERES, Josep M. (2021). «L'ocasió perduda de *Teleestel*: El setmanari, pioner en català en ple franquisme, no va saber crear-se una personalitat pròpia ni un públic fidel». *Capçalera*, núm. 188, p. 70-74.
- FRAGA IRIBARNE, Manuel (1980). *Memoria breve de una vida pública*. Barcelona: Planeta.
- FUSI, Juan Pablo (2015). *Espacios de libertad. La cultura española y la recuperación de la democracia (c. 1960 - c. 1990)*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- GASSOL BELLET, Olívia (2017) «El franquisme a Catalunya: intel·lectuals, cultures, llengües. Balanç i perspectives (2000-2015)». *Journal of Catalan Studies*, núm. 20, p. 34-63.
- GRÀCIA GARCIA, Jordi; RUIZ CARNICER, Miguel Ángel (2001). *La Dictadura de Franco (1939-1975). Cultura y vida cotidiana*. Madrid: Editorial Síntesis.
- GUILLAMET, Jaume (1996). *Prensa, franquisme i autonomia. Crònica catalana de mig segle llarg (1939-1995)*. Barcelona: Flor del Viento.
- HERNÁNDEZ, Elena; RUIZ CARNICER, Miguel Á., i BALDÓ, Marc (2007). *Estudiantes contra Franco (1939-1975)*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- HUERTAS CLAVERÍA, Josep Maria; GELI, Carles (1991). *Las tres vidas de «Destino»*. Barcelona: Anagrama.

- IBARS, Teresa (2015). «Cultura i dissidència. Lleida 1950-1960» [en línia]. *Arts*, núm. 40, p. 41-43. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/arts/article/view/413275>
- LÓPEZ RODÓ, Laureano (1990). *Memorias*. Barcelona: Plaza & Janés / Cambio 16.
- MARÍN, Martí (2005). *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*. Barcelona: Editorial Base.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2021). *Josep Maria de Porcioles. Biografia d'una vida singular*. Barcelona: Editorial Base.
- MARTÍNEZ, Jesús A. (2015). «El capitalismo de edición moderno. Las empresas editoriales: negocios, política y cultura. Los años sesenta». A: MARTÍNEZ, Jesús A. [dir.], *Historia de la edición en España 1939-1975*. Madrid: Marcial Pons, p. 273-328.
- MAYAYO ARTAL, Andreu; LO CASCIO, Paola (2022). «De Roma a Bruselas (1962-1975). Las redes internacionales de solidaridad, los comunistas y el europeísmo como cultura política de consenso». A: SANTACANA, Carles [ed.]. *Europa en España. Redes intelectuales transnacionales (1960-1975)*. Madrid: Sílex Universidad, p. 285-310.
- MUÑOZ SORO, Javier; GARCÍA GONZÁLEZ, Gloria (2020). «La influencia de las revistas políticas. Cuadernos para el Diálogo, Triunfo y La Calle» [en línia]. *Revistas para la democracia. El papel de la prensa no diaria durante la Transición*. València: Universitat de València, p. 19-44. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7494627>
- PERNAU, Josep (2005) *Memorias. Confieso que soy periodista*. Barcelona: Rocaeditorial.
- PINYOL TORRENTS, Ramon (2017). *Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació* [en línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Disponible a: <https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000253/00000046.pdf>
- RAFANELL, August (2018). «Una rectificació del franquisme sobre el català». A: SANTACANA, Carles [coord.]. *Quan tot semblava possible... Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 177-205.
- ROJAS CLAROS, Francisco (2013). *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)*. València: Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- ROTHER, Xavier (2014). «Construcción y uso social de la representación de los gitanos por el poder franquista 1936-1975» [en línia]. *Revista Andaluza*

de antropología, núm. 7, p. 7-22. Disponible a: https://institucional.us.es/revistas/RAA/7/xavier_rothea.pdf

- RUIZ, José (2022). «The Beatles in Spain: The Contribution of Beat Music and Ye-yés to the (Subtle) Musical, Cultural and Political Openness of General Franco's Regime in the 1960s» [en línia]. *Alicante Journal of English Studies*, núm. 36, p. 111-130. Disponible a: <https://doi.org/10.14198/raei.2022.36.06>
- SÁNCHEZ-BIOSCA, Vicente (2007). «Las culturas del tardofranquismo». *Ayer*, núm. 68, p. 89-110. Disponible a: https://www.revistasmarcialpons.es/revistaayer/article/view/sanchez-biosca-las-culturas-del_tardofranquismo
- SANTACANA TORRES, Carles (2024). «Una disputa de cos present. Controvèrsies en la mort de Josep Maria de Sagarra (1894-1961)». *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 37, p. 153-179. Disponible a: <https://ojs.ub.rub.de/index.php/ZfK/article/view/11710>
- (2020). «Entre jóvenes y viejos. El impacto del 68 en la reconstrucción de la cultura en Cataluña» [en línia]. *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 21, p. 203-223. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7482275>
- [coord.]. (2018). *Quan tot semblava possible... Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2017). «La construcción de una cultura *light*. El seminario *Tele/estel* y los límites de una cultura oficial (1966-1970)». A: *La Historia, lost in translation? Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Conca: De prestigi - Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.
- (2016). «Los intelectuales, entre revolución, democracia y consumo cultural en los años sesenta» [en línia]. *Bulletin d'Histoire Contemporaneo de l'Espagne*, núm. 50, p. 75-84. Disponible a: <https://journals.openedition.org/bhce/532?lang=es>
- (2013). «Una lectura franquista de la cultura catalana als anys quaranta». A: SANTACANA, Carles [coord.]. *Entre el malson i l'oblit. L'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939-1960)*. Barcelona: Editorial Afers, p. 45-70.
- (2006). «L'Ateneu Barcelonès durant el franquisme». A: CASASSAS, Jordi [coord.]. *L'Ateneu i Barcelona. Un segle i mig d'acció cultural*. Barcelona: RBA, p. 419-464.

- SENTÍS, Carles (2006). *Memòries d'un espectador (1911-1950)*. Barcelona: La Campana.
- (2010). *Cien años de sociedad*. Barcelona: La Vanguardia Ediciones.
- SEVILLANO, Francisco (2013). «La industria cultural en España durante los años sesenta». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 16, p. 83-102
- SIMÓ, Isabel-Clara (2004). «Els setmanaris catalans» [en línia]. A: ARACIL, R.; MAYAYO, A., i SEGURA, A. [eds]. *Memòria de la Transició a Espanya i Catalunya. Els mitjans de comunicació*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 123-136. Disponible a: <http://hdl.handle.net/2445/178201>
- VILANOVA VILA-ABADAL, Francesc (2010). *Una burgesia sense ànima. El franquisme i la traïció catalana*. Barcelona: Biblioteca Universal Empúries.
- (2014). «Sergi Doria, Ignacio Agustí, el árbol y la ceniza» [en línia]. *Els Marges: revista de Llengua i Literatura*, núm. 103, p. 184-189. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/Marges/article/view/318940>
- (2018). *Franquisme i cultura. Destino. Política de Unidad: La lluita per l'hegemonia intel·lectual a la postguerra catalana (1939-1949)*. Mallorca: Leonard Muntaner.
- (2019). «Destino i la defenestració d'Ignacio Agustí. Els equilibris interns d'uns temps delicats (1956-1957)» [en línia]. *Rivista Italiana di Studi Catalani*, núm. 9. p. 9-70. Disponible a: <https://www.ediorso.it/riviste/rivista-italiana-di-studi-catalani/n-9-2019.html>
- (2020). «Intel·lectuals, cultures (polítiques) i franquisme: algunes notes sobre la situació catalana» [en línia]. *Catalonia*, núm. 26, p. 103-127. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8771462>
- (2021). *Al voltant de Destino. Una batalla cultural de postguerra (1944-1950)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2024). «L'últim català de 1939. La defenestració d'Ignacio Agustí el 1957». A: VILANOVA, F. *Catalans del 1939*. Barcelona: Penguin - La Campana, p. 1-57.